

Araştırma Makalesi

ESKİ ÇİN'DE KÖLELİK VE SOSYAL EŞİTSİZLİK: SHANG HANEDANI ÖRNEĞİ

İlknur SERTDEMİR*

Öz

Antik dönem Çin tarihinin üç büyük hükümlerliği, milattan önce yaklaşık olarak on dokuz asrı kapsayan Xia (MÖ 2070-1600), Shang (MÖ 1600-1046) ve Zhou (MÖ 1046-256) hanedanlarına aittir. İlkellikten uygarlığa geçiş sürecini yazının icadıyla temsil eden Shanglar; kültürel gelişmelere ev sahipliği yapmalarına rağmen batıl itikatlara dalan, fal ve büyüden medet uman hanedan mensuplarının bireysel çıkarları doğrultusunda sosyal bir gerçeklik olan toplumsal tabakalaşmaya maruz kalır. Bu tabakalaşma neticesinde, soylu kesime iltimas geçerek tebaayı basamaklara ayıran sınıfsal bölünme ve hiyerarşik örgütlenmenin ilk örnekleri vuku bulur. Shang dönemi, bir yandan ilk resmi hanedanlığı kuran Xialarca başlatılan atalar kültü geleneğini sürdüren; fakat diğer yandan, tahta geçen hükümdarların kendilerini ilahi bir kudretle eş tutmalarına bağlı olarak halkı statüsel açıdan aşağılayan bir süreci işaret etmektedir. Xia döneminde saygı mefhumu adı altında gerçekleşen ritüellerin Shang hükümdarları tarafından yalnızca kendilerine mal edilmesi, ata ruhun göğe aidiyeti inancısını bambaşka bir boyuta taşır. Böylece asil kana mensup olmayanların hanedanlığın önünde itaate zorlanarak köleleştirildiği, ihmal edilmemesi gereken bir hususu da gözler önüne sermektedir. Soylu

* Doç. Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: ilknursertdemir@windowslive.com, ORCID: 0000-0002-4325-3097,

Makale Gönderim Tarihi: 30 Ekim 2023; Makale Kabul Tarihi: 3 Ocak 2024.

Önerilen Atıf: Sertdemir, İ., (2024). Eski Çin'de Kölelik ve Sosyal Eşitsizlik: Shang Hanedanı Örneği, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), s.49-71.

kesimin dışında kalan tebaayı görevine, konumuna, mesleğine ve rütbesine göre ayıran Shang hükümdarları, hanedanlığı hizmetindeki köleleri de belirledikleri ceza, kural ve yaptırımlar üzerinden sınıflandırmaktadır. Bu hakikate rağmen Çinli araştırmacılar arasında cereyan eden görüş ayrılıklarının temelinde, Çin'de köleliğin var olup olmadığı ikilemi yatmaktadır. Ancak, antik çağa tarihlenen klasik metinler üzerinden detaylı bir inceleme yapıldığında Shang döneminde kölelik müessesinin yaygınlaştığı ve hükümdarların acımasız yönetim politikası yüzünden hanedanlığın yıkıldığı çözümlenebilmektedir. Bu çalışmada, Çin bürokrasına yön veren sınıfsal bölünme ve hiyerarşik örgütlenme ele alınarak özel mülkiyet düşüncesinden hareketle eski Çin toplumunda köleliğin deneyimlendiği savlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Eski Çin, Kölelik, Shang Hanedanı, Sosyal Eşitsizlik, Yönetim Politikası.

SLAVERY AND SOCIAL INEQUALITY IN EARLY CHINA: AN EXAMPLE OF THE SHANG DYNASTY

Abstract

The three great sovereigns of ancient Chinese history, which have subsumed almost nine centuries before Common Era, referred to Xia (2070-1600 BC), Shang (1600-1046 BC) and Zhou (1046-256 BC) dynasties. The people of Shang, who represented the transition from a primitive to a civilized continuum with the invention of writing, were exposed to social stratification due to the self-interests of courtiers indulging in superstitions, relying on prophecy and necromancy. As a result of this stratification, the first examples of class discrimination and hierarchical organization that divided national subjects into ranks, bestowing a privilege on the noble class, occurred. The Shang period has been implied as a process that, on one hand, continued the tradition of ancestral cults initiated by the Xia family, who founded the first official dynasty, but, on the other hand, humiliated the people in terms of status since the rulers who ascended the throne equated themselves with a divine power. The fact that the Shang rulers appropriated the rituals which took place under the name of deference during the Xia period escalated the belief of ancestral spirits' belonging to heaven into another belief. Thus, the enslavement of those who did not belong to noble blood by forcing them into obedience to the dynasty has revealed an issue that should not be ignored. The Shang rulers,

who divided the national subjects outside the noble class considering their mission, position, profession, and demotion, also classified the slaves in the service of the dynasty considering punishments, rules, and sanctions that they determined. Despite this truth, divergences among Chinese researchers underlie the dichotomy whether slavery existed in China. But if the classical texts are examined in detail, it can be sort out that slavery became prevalent in the Shang period and the dynasty was destroyed owing to the tyrannical governance policy of the rulers. In this study, it will be argued that slavery was experienced in early China society based on the idea of private property by discussing class discrimination and hierarchical organization leading Chinese bureaucracy.

Keywords: Ancient Age, Early China, Slavery, Shang Dynasty, Social Inequality, Governance Policy.

GİRİŞ

Günümüz dünyasında, tüm kişilik haklarından mahrum edilerek bir başkasının malı ve mülkü haline gelmeyi niteleyen “köle” kavramı, insanın tıpkı bir eşya gibi satılmasını, rehin tutulmasını veya para karşılığı takas edilmesini ifadelendirir. Medeniyet tarihinde antik çağlara bakıldığında pek çok kavimde köleliğin izleri sürülebilir. Yazılı kayıtların henüz var olmadığı yıllara tarihlenen arkeolojik bulgular; zengin-fakir, asil-ehil yahut soylu-köylü zaviyelerden bireylerarası ayrımın yapıldığı toplumsal tabakalaşmayı gözler önüne serer. Afrika kıtası ve Mezopotamya topraklarına egemen olan sayısız uygarlığın yerleşik düzeninde köleliği işaret eden bazı uygulamalara rastlanır. Örneğin Sümerlerde köleliğin kaynağı savaşlarda esir düşme olabilirken Mısırlılarda taşınır mallar, alacaklar ve kefaletler üzerinden zorla çalıştırılma olabilmektedir. Benzer şekilde Asurlular ve Babillerde yerli halkın gerek harp gerekse borç gerekçesiyle hürriyetten yoksun bırakıldığı, tarihi kaynaklardan okunmaktadır (Everett, 2014; Johns, 2016). Müşterek noktalar ise; kölelere belirlenen statünün sosyoekonomik açıdan işgücü ihtiyacını karşılama amacı gütmesi, tanınan kısmi haklar ve verilen ağır cezaların hukuki zemine oturtulmasıdır.

Dikkatimizi Doğu Asya kanadına çevirdiğimizde Çin'de köleliğin muhtelif türlerine tesadüf ederiz ki bu rol dağılımının esası, hanedandan hanedana değişim gösteren idarecilik anlayışıdır. Neolitik devirlerde avcı-toplayıcı özellikteki kabile kültürleri, sınıfsal

ayrımına müsaade eden boyuttur. Ataerkilliğin etkisiyle erkeğin otoriter gücü açıktır; ancak hiyerarşik organize sistematik bir temellendirmede olmadığından ortak mülkiyet düşüncesi daha kabul edilebilir düzeydedir. Bu düşünce, Çin'de ilk resmi hanedanı kuran Xialar (MÖ 2070-1600) tarafından devam ettirilse de saray çevresi tebaadan üstün tutulduğu için sosyal eşitsizliğin yavaş yavaş benimsenmeye başladığı gözlemlenir. Soylulara belirgin ölçüde imtiyazlar bahşedildiği, hükümdarların bencilleştiği ve halkın pasifleştirildiği Shang hanedanı (MÖ 1600-1046) döneminde özel mülkiyet düşüncesi ortaya çıkar. Böylece köleliğe mahal veren bir yönetim politikasının ilk kez denendiği söylenebilir.¹

Çinli tarihçiler, köleliğin kaynağına ve başlangıcına ilişkin birbirlerine muhaliftir. Siyasetçi ve arkeolog Guo Moruo (1892-1978), Xia egemenliğinden sonra kökten değişen idarenin aristokrasiyi yüceltirken vatandaşı alçaltmasını adaletsiz muameleye bir hamle olarak değerlendirerek köleliğin ilk tohumlarının Shanglarca atıldığını vurgular. Öte yandan toplum bilimci ve antropolog Huang Xianfan'a (1899-1982) göre tarihsel süreçte Çin, köleliği savunan yapılanmadan bütünüyle uzaktır; üstelik Shang döneminde kırsal ve yerel idareler çökmez; aksine Zhou hanedanı (MÖ 1046-256) feodal sisteminin ilksel formları şekillenir (Guo; 1984; Huang, 1950). Kimi araştırmacılar, köleliğin antik çağ toplum kültürünü tam manasıyla kuşatmadığı, ast-üst zümre ayrımının sıradüzeni yansıttığı, iktisadi mülkiyet-esaret karşılığında Zhoulardan çok sonra teşebbüs edildiği kanısındadır. Bazı araştırmacılar, kazılar sonucu toplanan verilerin etnik gruplarda dahi köleleştirmeyi kanıtlayan bilgilere ulaştırdığını söyler (Chen, 2017; Luo, 2009).² Bununla birlikte, kölelerin sosyal yaşamda efendilerine bağımlı kalması yahut hangi şartlarda bağımlılıktan kurtulması durumu ile insanların kullanılmaya değer görülmesi sonucu alınıp satılmaya başlaması gerçeği, yine tarihsel süreci işaret eden farklı görüşlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşlere kaynaklık

¹ Çince de ortak göğün altı (tianxia weigong 天下为公), yeryüzünün halka ait olduğuna, hükümdarların ülkeyi birlik ve beraberlik ilkesiyle baskıcı rejimden irak yollarla yönetmesine dayalı görüştür. Özel göğün altıysa (tianxia weisi 天下为私) yeryüzünün halka değil hanedana ait olduğuna, sosyal tabakalaşma gerekseyerek fertleri konumsal değeriyle sınıflandıran liderlerin şahsi menfaatini karşılama dayalı görüştür (Xiao, 1998). Shang dönemiyle birlikte ortak mülkiyet düşüncesinden özel mülkiyet düşüncesine evrilen siyasi rejim, bu çerçevede köleliğin yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır.

² Çin anakarası dışında, köleliğin varlığına ilişkin tartışmaların bir diğer boyutu gözlemlenebilir. Modern dönem antropologlarından James L. Watson, Çin'deki kölelerin mülk olarak görüldüğünü belirterek Shang ve Zhou dönemlerinde kölelik müessesinin sistemleştirilmediğini söyler (Watson, 1980). Tarihçi ve sosyolog Orlando Patterson (1982: 20) ise, Çin'deki mülkiyet kavramının Batı hukukundan farklı olduğunu; bu nedenle mutlak bir hak oluşumundan bahsedilemediğini vurgulayarak Shang ve Zhou dönemlerinde köleliğin varlığından bahseder.

eden ise; feodal toplum, köle toplum ve kapitalist toplum olarak üç ayrı formda açıklanan sosyal yaşam aşamalarından hangisinin baskın çıktığıyla ilgilidir (Xie, 2021).³

Görüldüğü üzere, bu ve benzeri tartışmaların merkezinde dönemselleştirme sorunu vardır. Dolayısıyla eski Çin'e 'köle toplum' ya da 'köleci toplum' yargısının dayatılıp dayatılmayacağı başlı başına bir sorgulamayı da beraberinde getirmektedir: köleliğin tarihsel süreci aşamalı mıdır yoksa odak noktası Shang dönemi midir? Araştırmacıların sunduğu teoriler, bu soruyu antropolojik, arkeolojik, filolojik ve politik kapsamda yanıtlayma gayretindeyken sosyolojik altyapı ihmal edilmektedir. Ne var ki, klasik metinlerde feodalitenin kurulmasından evvelki zaman dilimi, köleliğe dair anlatımlara gebedir; çünkü hükümdara hizmet fikri, sosyo-politik nizamın direği varsayımıdadır. Bu meyanda, Çin uygarlığını kölelikten irak tabloda lanse eden ya da köleliği antik çağ sonrasına addeden araştırmalar tarafımızca çürütülecektir. Savımızı güçlendirmek için çalışmamızda belirlenen yöntem, kadim Çin klasiklerinde 'köle' karşılığını verebilen kavramların taranması ve bu kavramların toplumsal statüye göre nasıl sınıflandırıldığı bağlamından Shang dönemindeki köleliğin ispatlanmasıdır.

ÇİN KLASİKLERİNDE KÖLE KAVRAMI

Edebi, felsefi ve tarihi metinlerden oluşan külliyat, yüzyıllardır kayıt tutan Çin ulusunun en muhtevalı hazinesidir. Shangların hâkimiyet sürecinde kaplumbağa kabukları ve hayvan kemikleri üzerine kazınan oyma semboller, günümüz Çin yazısının ilk formlarıdır. Kehanet metotları, fallar ve büyüler hakkında binlerce imi resmeden bu semboller; dönemin siyasal, sosyal ve kültürel yaşantısını irdelemeye katkı sağlar.⁴ Bir diğer koleksiyon, eski Çin'in tarihçesi, edebiyatı, felsefesi, hiyerarşisi, tören geleneği ve daha pek

³ Bu aşamalar, iktisadi ve beşeri konularda çarpıcı yorumlarda bulunan Alman filozof Karl Marx (1818-1883) tarafından ortaya atılan, insanın hem doğa hem de üretim ile etkileşimini anlatan ve ilkel komünal toplum, köle toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ile komünist toplumdaki aşamalarında da görülür (Marx-Engels, 2014).

⁴ Literatüre "fal yazıtları" tercümesiyle giren jiaguwen (甲骨文), hem kemik yazısı hem de kehanet yazmaları şeklinde yorumlanmaya açıktır. Shang hanedanı yönetim politikası ve toplum düzenine dair en güvenilir materyallere eriştiğimiz bu yazı stillerinin keşfi, Çin arkeolojisinin en büyük başarılarından biridir. Sembollerin analiziyle ilgili ilk eser, Qing hanedanı kitabe yazarı Wang Yirong'a (1845-1900) aittir. Çalışmamızda, filolog ve paleograf Yu Xingwu (1896-1984) tarafından modern Çinceye derlenen ve sembollerin anlamsal açılımına dayanan eserden yararlanılmıştır. Bkz. Yu, 1996.

çok konuyu işleyen 13 Klasik⁵ eserleridir. Öte taraftan, Han hanedanı müverrihi Sima Qian (MÖ 145-86), “Tarih Kayıtları” adlı eserinde Xialardan önceki efsanevi hükümdarlardan kendi zamanındaki yedinci hükümdar Wu Di’nin saltanatına kadar uzanan 2500 yıllık döngüyü biyografiler ve kronolojiler temasıyla anlatır.⁶ Bu nedenle, köleliğin doğru çerçevede yorumlanması adına bahsi geçen külliyattan faydalanmak mühimdir.

Çincede “köle” karşılığını veren iki kavram vardır: nu (奴) ve nuli (奴隶). Nu kavramı tekil olup kendi içinde bireysel ve toplumsal olmak üzere iki yönlü tasvirde: hizmetliler ve serfler.⁷ Hizmetliler, aile yaşamında hane sahiplerinin özel ihtiyaçlarıyla ilgilenmek zorundayken serfler, sosyal yaşamda ülke liderlerine ve aristokrat kesime sorgusuz sualsiz boyun eğmekle mükelleftir. Nuli kavramıysa, çoğul manaya daha yakın olup köleliği bir sistem ya da bir rejim ekseninde açıklar. Patrimonyal yaklaşımda idari mekanizmanın tek elde toplandığı hesaba katıldığında, norm ve yasayı belirleyen soylu gücün böylesi bir sınıflandırmayı ‘hukuk’ adı altında sunabilmesi, bizlere hükümdarların kontrol yetkisindeki keyfiyeti örnekler (Sha, 1984). Shang hanedan yıllarında yöneten, sömüren ve dayatan zümre soylulardan meydana gelirken yönetilen, sömürülen ve çalıştırılan halktır. Sima Qian’in Shang hükümdarlarının bencil ve despot tutumlarını kaleme aldığı satırlar, halka işkence yapmaktan zevk alan, ritüel faaliyetlerde insan kurban eden aristokratları betimleyen ayrıntılarla doludur. “Hükümdar Zhou gaddardı, içki ve şehvet düşkünüydü, yaptırımları ölümcüldü, halk yakınmaktaydı” (Shiji, Yin Benji, 30-31). Törenlerde kurban verme, Xia zamanında atalara tapınma inancının uzantısı olsa da Shang hükümdarlarının merasimleri şahsi menfaatleri uğruna kullanması, kölelerin diri diri gömülmesine ve vahşice öldürülmesine yol açabilmiştir. Falcılığın ve büyücülüğün tesiriyle batıl itikatlara dalan soylular, asil kanın gökyüzüne aidiyeti tahayyülünü abartmış ve kendi zümrelerine mensup olmayan herkesi

⁵ Çin felsefesinin kurucularından Konfüçyüs’ün (MÖ 551-479) adıyla anılan metinler, Qing hanedanı (1644-1911) sonuna dek siyasi ve ahlaki ideolojinin temeli sayılmıştır. Eserler; Konuşmalar Kitabı (Lunyu 论语), Mengzi (孟子), Büyük Bilgi (Daxue 大学), Orta Yol Doktrini (Zhongyong 中庸), Değişimler Klasığı (Yijing 易经), Belgeler Klasığı (Shujing 书经), Şiirler Klasığı (Shijing 诗经), Ritüel Kayıtları (Liji 礼记), Zhou Törenleri (Zhouli 周礼), Norm ve Tören (Yili 仪礼), Atalara Saygı Klasığı (Xiaoqing 孝经), Bahar Güz Kayıtları (Chunqiu 春秋) ve Erya (尔雅) olarak sıralanabilmektedir. Her bir klasik; Çin ulusunun kâinata, dünyaya, topluma ve bireye bakışını yansıtır. Çalışmamız için bu metinler baştan sona taranmış, “köle” tanımını yüklenen kısımlar tahlil edilmiştir.

⁶ Tarih Kayıtları (Shiji 史记) eserinin siyaset bilimci Wang Yun-wu (1888-1979) notlandırılmalarıyla yeniden düzenlenen ve sadeleştirilen nüshasının en güncel baskısı, bu çalışmada tercih edilmiştir.

⁷ Jianu (家奴), ev hizmetlileri; nongnu (农奴) ise serflerdir. Serfler, hanedan mensuplarının ve asillerin emrinde toprağı ekip biçen ve üreten köylü sınıfı da içine alır. Zhou döneminin feodal sistemi bünyesine dâhil edilen bu uygulama, köleleştirme ile tabakalaştırma arasındaki sıkı bağı anlamamıza yardımcı olur.

aşağısıdır. Belgeler Klasığı⁸ içerisinde geçen bir paragraf, bu vahşete derinlemesine iner:

“Şimdilerde Shang hükümdarı beş erdemi hor görerek saygısızca hareket etmekte, halka husumet beslemekte. Saray etrafında dolaşanların bacıklarını kesti, erdemli kimselerin kalbini söktü, zorbalığıyla elde ettiği güç ülkenin dört bir yanını zehirledi. Aydınları başından kovaladı, âlimleri tutsak etti ve köleleştirdi” (Shujing, Zhoushu, 3).

Xiaların atalar kültü âdeti, bilge kişiliklerin ruhuna duyulan saygı ve korku içeriklidir. Vefatı ardından bedenen toprağa inen ecdat, ruhen göktedir ve bir bakıma ölümsüzlükle ilişkilendirilir. İnanışa göre onlar; dünyevi hayattan göçse bile doğal afetlere, siyasete ve beşeri ilişkilere müdahale edebilecek manevi bir kudrete naildir. Xia halkı, herhangi bir menfi etkiye maruz kalmamak için atalarına kurban sunarak itaat eder (Sertdemir, 2021). Shang hükümdarları bu ayinlerin ana gayesini çarpıtmış, bilge ruhun göğe yükselişinden kendilerine pay çıkarmış, merasimleri saray erkânına mal etmiş ve kurban geleneğini neredeyse katliama dönüştürmüşlerdir. Fal yazıtlarının keşfedildiği Yin harabelerindeki kalıntılar ve mezar formları, Shang döneminde kıyılan, savaş esirleri harici köleleştirilen ve zorla çalıştırılan insanların varlığına ipucudur.⁹ Ayrıca yazıtlarda ritüelin günün hangi saatlerinde düzenlendiği, kurban edilenin ne şekilde seçildiği ve ne tür malzemeler kullanıldığı sembollerle çizilidir. Buna göre merasimler geceleyin düzenlenir, kurbanlar kadın-erkek fark etmeksizin köleleştirilen hizmetlilerden gelişigüzel seçilir ve statü göstergesi olarak içecekler bronz kaplara konur.¹⁰ Sima Qian, yukarıda bahsettiğimiz beş erdemiye insancıl, doğrucu, teşrifata uyan, bilge ve güvenilir davranışla sıralar.¹¹ Ülke liderlerinin bu faziletlerden uzaklaşarak doğüstü alanla mistik bağ kurması, akla yatkın olmadığından bilgelikle; halkı dışladığından itimatla; tören usullerini boşladığından teşrifatla örtüşmez. Baskıcı ve dayatmacı

⁸ Belgeler Klasığı (Shujing 书经), 13 Klasik eserleri arasında efsanevi hükümdarları, Xia, Shang ve Zhou dönemleri kronolojisini, siyasal olayları ve toplumsal özellikleri anlatan en eski tarih kitabıdır.

⁹ Yin harabeleri, Pekin'in güneyindeki Anyang kenti yakınlarına konumlanan sit alanıdır. Shangların başkenti olmasından dolayı bu alan dönemin kültürel dokusuna tanıklık eder. Evler, saraylar ve mezarların yanı sıra kaplumbağa kabukları ve hayvan kemiklerine kazınan sembolik yazıtların da bulunduğu çukurlar, antik çağ yaşayışı ve inanışına değin inkâr edilemez deliller barındırır. Shang hanedanının aynı zamanda Yin hanedanı olarak kayıtlara geçmesindeki en temel neden bizce budur.

¹⁰ Yu Xingwu'nun sembol analizinde xi (夕), alacakaranlığı ve şafağı; shan (鬯) ile yue (鬯) kurban edilenleri; lei (鬯) ise tapınmada tüketilen şarap benzeri içeceği simgeler (Yu, 1996: 34-38).

¹¹ (Shiji, Zhao Shijia, 66). Bilinmesi gerekir ki Konfüçyüs, bu erdemlerin kurallaştırıldığı ideal davranış örgüsünü öğütler. Klasik metinlerde bu erdemlerin eksiksizce yerine getirilmesi diktesiyle standartlaştırıldığını gözlemlediğimizden Konfüçyüs'ün eski dönemlerden referans aldığı ölçütlerle normatif bir ahlak öğretisi geliştirdiği söylenebilir.

politika izleyen Shang hükümdarlarında insancıl bir yaklaşım aramak zaten imkânsızlaşır. Köleliği toplumsal örgütlenmenin özgül bir parçası gibi takdim eden bu sistemin üst tabakanın ayrıcalığıyla tebaayı mevkii, uğraşı ve etiket noktasında derecelendirmesi, bizlere eşitlikçi perspektife ne denli kayıtsız kalındığını izhar eder.

Fal yazıtlarında tebaayı tanımlayan semboller çeşitlidir; çünkü tüccarlardan köylülere her meslek erbabı ve unvan sahibi, hiyerarşiye uygun adlandırmalarla anılır. Ahaliyi, kalabalığı ve kamuyu genelleyen zhong (众) ve min (民) terimleri, nüfus yoğunluğuyla paralel anlatımlardır. Kadim belgeler, hükümdar ile halk arasındaki mütekebil etkileşimi açımlayan metinlerin tamamında bu kavram kullanımını yeğler; *“hükümdar halkını erdemiyile yönetirse topraklar genişler, disiplin sağlanır”*¹² gibi. Gelgelelim min terimini sınıfsal ayrıma indirgeyen pingmin (平民) ve shummin (庶民) kavramları, halk arasında bariz bir bölünmeyi hukuki dile nominal düzeyde entegre eder. Esasen ikisi de sivilleri, vatandaşları tarif eder; ama aristokrasinin methedildiği yerde sıradanlaştırılan avam veya ayaktakımıdır. Onlar, herhangi bir ayrıcalığa sahip olmayan, resmi makamlara yükselemeyen ve farklı yükümlülükleri olan sıradan insanlardır. Ülkenin ulusal bütünlüğünü kimliklendiren tüm terimlerin hatasız tasnifi için daha spesifik anlamlar taşıyan sosyal basamakların yorumlanması şarttır; zira ortada bireylerin kana, soya ve makama göre ayrıştırıldığı bir sıradüzen vardır.

Sıradüzende en üst basamak, göğün iradesini yeryüzünde temsil ettiği farzındaki hükümdarıdır, akabinde ailesi ve saray erkânı gelir. Aristokrat ve bürokratlardan oluşan üst basamakların en altındaysa mesleki alanına göre yeniden sınıflandırılan halk ile köleler bulunur.¹³ Guo Moruo, doğrudan köle manasını veren nu dışında, patrimonyal yönetime itaate zorlanan toplum fertlerinin merteye uyarınca tekrardan isimlendirildiği kavramları inceler. Kavramlardan ilki hizmetçi anlamındaki pu (仆); ikincisi kurbanlık koyun gibi kıyılan insanları ima eden zai (宰)'dır. Chen (臣) efendisine tabi olan vasallar;

¹² Liji, Wang Zhi, 14. Ritüel Kayıtları (Liji 礼记); Zhou Törenleri (Zhouli 周礼), Norm ve Tören (Yili 仪礼) ile birlikte 13 Klasik eserlerinin üç ritüel metnidir. Soyluların ayin protokolleri, örfler, gelenekler, cenaze, yas, izdivaç, kutlama merasimleri bu eserlerin ana izdemidir.

¹³ Bu sıralama Zhou dönemi feodal sisteminin temel organizasyonu haline gelmiş, sıradüzene sıkı sıkıya bağlılık felsefi ve tarihi belgelerde yoğun biçimde vurgulanmıştır. Bu noktada değmemiz gerekir ki Çince xiao (孝) kavramı, 'hayırlı evlat' benzeri yanlış tercümeyle Türkçemize aktarılmaktadır. Bu kavram gerçekte 'sıradüzen' demektir ve Çin tarihini tahakküm eden hiyerarşiyi bizlere öğreten yegâne postulatır. Kökeni, Xia yıllarında iptida edilen atalar kültürüne dayandığından asların üstlerine hürmeti ve itaati ön plandadır.

qie (妾) ise cariyelerdir ve aslında hepsi kölelerdir (Guo, 1984). Sömürgeciliğin açıkça sezdirildiği bu kavramlar arasında chen, hükümdarın buyruklarını ifa eden devlet görevlilerini de kapsadığından vekiller, bilginler ve eğitimcilerin zorla çalıştırıldığı düşünülebilir. Önceki sayfada naklettiğimiz “aydınları başından kovaladı, âlimleri tutsak etti, köleleştirdi” ibaresi köle işçiliği ve boyun eğdirilmişliği özel mülkiyet düşüncesine koşut olarak Shang hanedanınca benimsendiğine ispattır. Bununla birlikte klasiklerde göze çarpan husus, zai kavramının kullanımınıdır. Çoğu metinde kurban edilenlerden ziyade chen ile aynı tavsiftedir ve yöneticiler tarafından atanan rütbelileri çağırır: “Hükümdara kendini adayınlar, üst makamların görevlendirdiği rütbeli vekilharçlar, askerler ya da ediplerdir.” Shang yıllıklarındaki açıklama bu mütalaayı destekler: “Hükümdara kurban sunma merasiminde soylular oradaydı; beyler, vekiller ve rütbeliler de yeni emirler için bekliyorlardı” (Liji, Yu Zao, 45; Shujing, Shangshu, 4). Kısacası rütbeliler katliama kurban gitmeseler bile manevi açıdan kendilerini hükümdara feda etmektedir; bu da köleleştirmeye görevsel ve yönetsel modifiye katarak asil kanın idareciliğini iyice kişiselleştirir.

Bildiğimiz cariyeye tanımındaki qie ise, hükümdar ile maiyetinin satın alıp himayesinde türlü türlü haz ve eğlencede keyif sürdüğü kadınlardır. Meşru eşlerden statüsel olarak ayrılan bu kadınlar, yalnızca savaş esirleri veya hediyeler değildir; evinden, ailesinden koparılan ve insani hakları elinden alınarak köleleştirilenlerdir. Yaşamalarına ve ölmelerine efendileri karar vermekte, gerektiğinde kurban edilebilmektedirler. Fal yazıtlarındaki ilginç teferruat; zevce, hanım anlamı veren erkeğin eşinin cariyeye yazınsal benzerliğidir.¹⁴ Çinli araştırmacılar, Shang hükümdarlarının poligamiye sıcak baktığını, resmi eş tek olsa bile onlarca cariyeye sahip olduklarını yazmaktan geri durmaz; klasik metinler de araştırmacıların bu iddialarını tasdik eder. Aristokrat sınıfa mensup erkeklerin dilediği sayıda cariyeye ilişki kurabildiğini, zaman zaman duygusal bağın güçlendiğini¹⁵, çoklu münasebetlere giren hükümdarların devlet

¹⁴ Refika qi (妻) ile cariyeye qie (妾) sözcüklerinde ‘kadın’ anlamındaki nü (女) ortak anahtar imdir. Karakter farklılığı, kadın eşte kalıcılığı ve devamlılığı vurgulayan yu (聿) iminin, cariyedeyse anlık cinsel isteği ve geçiciliği tarif eden li (立) iminin çizilmiş olmasındadır.

¹⁵ 13 Klasik eserlerinin edebi başyapıtı olan Şiirler Klasığı (Shijing 诗经) bölümlerinde terk edilen cariyelerin hüznünü aksettiren birçok manzume vardır:

“Doğudan esen rüzgârda, göğü kaplan yağmur bulutunda kadın ile erkeğin kalbi aynı anda atar, bir isim yok ama bedenim senin.”

“Kuzeyden gelen sert rüzgâr, yağmuru kara döndürdü, yeter ki el ele yürüyelim, ertelemeyelim, şer de olsa ısrarlıyım.” Bkz. Shiji, Gu Feng, 1; Bei Feng, 1.

işlerini aksattığını okumaktayız.¹⁶ Ancak verasetin babadan oğula devredildiği nizamda cariyelerden dünyaya gelen çocuklar taht üzerinde hiçbir hak talep edemez; çünkü soylu aileye mensup ilk resmi eşin yaşça büyük evladı tahtın varisidir. Buna karşın, kabile liderlerinin eşleri ve cariyeleriyle birlikte gömüldüğünü defin formları, neolitik devirlerden itibaren kadını değersizleştiren erkeğin hegemonyasını açığa çıkarır. Xialarca pekiştirilen ataerkillik, Shangların katlanarak artan eşitsizlik görüşü neticesinde cinsiyet ayrımcılığını da perçinler. Bunun anlamı, kadının zevce yahut cariyeye statüsünde olmasının ehemmiyet taşımadığı, erkeğin gözünde bu birlikliklerin efendi-köle ilişkisinden ibaret olduğudur.

Ritüel Kayıtları, “Evlilik Normları” bölümünde antik dönem saray hayatı hakkındaki bilgileri netleştirmektedir; “Hükümdar üç eşe, dokuz hizmetkâra, yirmi yedi odalığa, seksen bir cariyeye sahiptir.”¹⁷ Bu metinden yola çıkarak poligaminin varlığı yadsınamaz; ama toplamda yüzün üzerinde kadınsal unvanın zikredilmesi, köleleştirmenin acı verici tablosudur. Soyluların arzu ettiği eşlerini, hizmetkârlarını, odalıklarını ve cariyelerini öldürebilmesi; üst tabakadan biri öldüğünde hizmetindeki kölelere eş zamanlı kıyılması ve onların efendileriyle aynı kabre defnedilmesi, sadece asil kanın üstünlüğü değil aynı zamanda erkeğin de üstünlüğüdür. Avamlar, sırf üstlerine yaranabilme uğruna öz kızlarını saraya satabilmiş, eşlerini yüzüstü bırakabilmiştir (Qiu, 2005). Kadının aşağılandığı gerçeğini kabul ederek hizmetçi ile hizmetkâr kavramlarının kimleri kapsadığına da bakmak gerekir. Hizmetçiyi karşılayan pu (仆); çoğunlukla at arabası süren, evi temizleyen, ortalığı süpüren, malzeme toplayan, sesini kullanan erkeklerdir. Zhou Törenleri içindeki tanımı şöyledir: “Hizmetçi aristokratların ihtiyaçlarını karşılayandır; sarayda uşaklar ve çocuklar, orduda silah bakımıyla ilgilenenler ve törenlerde şiir okuyanlardır.”¹⁸ Hizmetkârı tavsif eden pin (嬪) ise hükümdara, maiyetine ve yöneticilere sadakatle bağlı kadınlardır. Cariye statüsünde de kalabilirler kalfa statüsüne de yükselebilirler. Shuowen

¹⁶ Bu konudan Shang yıllıklarında bahseden Sima Qian, hükümdar Zhou'nun aşırı müptela olduğu cariyesi Daiji'nin istediği her şeyi yapmasına izin verdiğini, törenlerde ahlak dışı dansa ve müsrifliğe müsamaha gösterdiğini yazar. Aynı metnin devamında Zhou'nun şehvetin sınırlarını zorladığını, hem erkekleri hem de kadınları çıplak vaziyette kovaladığını da ekler (Shiji, Yin Benji, 30).

¹⁷ Liji, Hun Yi, 8. Hükümdarın ilk eşi, aristokrat kesimden ve kendisinden sonra gelen eşlerden konumsal açıdan üstündür. İlk eş diqi (嫡妻) iken sonraki eşler, hanımefendi ile hayat arkadaşı karşılığını verebilen furen (夫人) ile isimlendirilirler (Sertdemir, 2023).

¹⁸ Zhouli, 4/25. Han dönemi filoloğu Xu Shen (MÖ 58-148) tarafından düzenlenen ve Çince karakterlerin yapısal analizini baz alan eski sözlüklerden Shuowen Jiezi'da pu tanımıysa “kendisine vazife verilir” şeklindedir. Bkz. Shuowen Jiezi, 4/17.

Jiezi'da "onları hizmetinize alın, konuk ağırlarlar"; Erya'da¹⁹ ise "onlar kadın cariyelerdir" denilmektedir (Shuowen Jiezi, 13/13; Erya, 4/47). Sarayda çalıştığı anlaşılan bu kadınlardan her türlü faydalandığını aşikârdır. Onlar, icabında hükümdara sunulan yeni cariyeleri yetiştirir, getir götür işleriyle alakadar olur; icabında da kendilerini hükümdara sunabilir ya da soylu sınıfın hanesine kâhya olarak görevlendirilir. O zaman, odalıklar manasındaki shifular (世妇) hangi kadınlardır?

Klasiklerde ritüellere katıldığı, kurban etme törenlerinde saf tuttuğu ve hanedan ailesine gündelikçi gibi yardımcı olduğu söylenen odalıkların sorumluluğu, hükümdarın gecelik cinsel yaşamıyla sınırlı değildir.²⁰ Dolaysız aktarımda 'dünyevi kadın' ifadesine uyan odalıkların belki de içki içerken, konuşurken ve dans ederken dayanılmaz cazibesi hükümdarı büyülemiş; merasimlerde onların albenisinden istifade edilmiştir. Bu doğrultuda kıdem sırasında cariyenin önündedirler. Ritüel Kayıtları, ülke liderinin bir asilzade olan ilk eşi dışında kalan eşlerini, odalıklarını, hizmetkârlarını ve cariyelerini soyadlarıyla çağırması gerektiğini yazar; çünkü onlar hükümdarın kulu ve kölesidirler. Soyadlarıyla çağrılabilenler hanedan ailesi, hükümdarın ebeveynleri, kızları ve oğullarıdır (Liji, Qu Li II, 82, 110).

Altı yüz seneye yayılan ve erkeğin gücünü yükselten Shang döneminin bu eşitsizlikçi düzeninde asil kanı taşımayan herkesin sınıflara ayrıldığını, devlet çalışanlarının bile kulmuşçasına hanedana itaat ettiklerini görmekteyiz. Aristokratların tekelinde dönen katı bürokrasi, mesleği ve unvanı her ne olursa olsun bireyleri köleleştiren bir izanda meşrulaşmaktadır. Hükümdarın özel yaşamından tebaanın sosyal vaziyetine kadın-erkek, genç-yaşlı tüm bireyleri kimliksizleştiren hiyerarşi, asil-ehil ayrımını son haddine kadar uygular. Bu sava yaklaşmamıza olanak tanıyorsa klasiklerdeki "göğe, yere ve insana mütehakkim olan hükümdardır" söylemidir (Shuowen Jiezi, 2/4). Burada, taht sahibine tanrısal bir yüceliğin atfedildiği barizdir ve sanki yeryüzü topyekûn köleleştirilmektedir. Asillerin ulaştırıldığı dünya kurgusunda toplum fertlerine biçilen

¹⁹ En eski ansiklopedik sözlüklerden olan Erya (尔雅), Song hanedan (960-1279) döneminde 13 Klasik arasındaki yerini almıştır.

²⁰ Zhou Törenleri'nde saraylılardan sayılan odalıklar, hükümdarın kendisine de eşlerine de hizmet eden kadın kategorisinde anlatılır. Vazifelerinin başında ayinlere refakat etme, yiyecek içecek servisini düzenleme, yeri geldiğinde içkiyi tatma ve raks etme gelir (Zhouli, 1/132-133; 3/93).

roller alçalar; nitekim karşımıza tebaaya dayatılan hükümleri ve mücazaları ağırlaştırıran bir hukuk sistemi çıkar.

KÖLELERİN STATÜSÜ VE CEZALAR

Shang hükümdarının gizil irtibatlarla büyücülüğe merak salması ve bencil arzuların pençesine düşmesi, kendilerini yaratıcıyla eş tutturarak doğaüstü yetkiyi fütursuzca kullandıran etmenlerin başında gelir. Fal yazıtlarının kehanet metotları teşekkülü, batını-zahiri zıtlığının kâfi derecede karmaşıklaştığının belirtisidir. Klasiklerde geçen shangdi (上帝) kavramı, gökyüzündeki ilahi kudret tasavvurundadır; iradesiyle yeryüzüne hükmeder, yaptırım uygular, yöneticileri atar ve azleder.²¹ Fallar, geleceği ön görmek adına kâhinlere baktırılır, suallere shangdi aracılığıyla yanıt verildiğine kanaat getirilir. Bu inanışa rağmen o dönemi belgeleyen metinlerde bilge ruhun gökyüzüne aidiyeti fikrini saptıran hanedan ailesinin töreni ve ritüeli kendilerine mal ettiğini okumaktayız (Shujing, Zhoushu, 8 ve 10). Ölen ecdattan da shangdi iradesinden de medet umduran korku yön değiştirir ve Shang hükümdarlarına karşı beslenmeye başlar. Artık adanan kurbanlar ve tertiplenen merasimler atalara değil hanedana itaate dönüşür. Bu benmerkezci tutumla tebaasına statü belirleyip ceza kesen hükümdarların gerekçesi ise, emirlere uymayanların shangdi yaptırımlarıyla yüzleştiğidir.

Halkını doğaüstü alandan direktifler aldığına inandıran Shang hanedanı, yasa ve yasaklamaları bilfiil öznel avantaj sağlama maksadıyla işlevselleştirir. Soyluların düşüğünde kalan alt sınıfı mertebesine göre birbirinden ayıran hiyerarşi, köleleri de mertebesine göre ikiye ayırır: resmi köleler ve özel köleler.²² Yin harabeleri kalıntılarından öğrenilen, efendilerinin kabri etrafına binlerce kölenin gömüldüğüdür. Haliyle baskı ve sömürünün tarımdan el sanatlarına,

²¹ Shangdi, birebir "tanrı" çevirisine müsaittir; lakin bu kavram semavi dinlerden bildiğimiz yoktan var eden bir "rab" inancından tamamen farklı imgelemindedir. Çince de shang (上) üstlerde, yukarıda, yükseklerde, zirvede; di (帝) ise melik, hâkim, sahip anlamlarındadır ve beş hükümdar döneminden beri hükümdarın karşılığıdır. Bu iki terimin bir arada kullanılarak gökyüzüne yüklenen lahuti faraziye, elbette ki tesadüfi değildir. Antik Çin'de hükümdarlar, shangdi ile bahşedilen devlet yönetimi yetkisini shangdi adına kullanmaktadır. Hükümdarlar, ritüel faaliyetlerde büyü ve kurban yoluyla shangdi ile bağlantıya geçer, ondan buyruklar alır ve siyasal nizamı tayin eder. Bkz. Shujing, Shangshu, 7.

²² Bir önceki bölümde değindiğimiz hizmetliler ve serfler görevsel iken; resmi köleler ve özel köleler statüseldir. Guannu (官奴); vekillerden, subaylardan, ailesi öldürülen sivillerden oluşabilen resmi kölelerdir. Sinu (私奴) ise, saraya ve hükümdara birebir hizmet eden, odalıklardan, cariyelerden oluşabilen özel kölelerdir. Çince de guan (官) kamu çalışanı, yetkili, memur anlamlarındayken si (私) kişisel, bencilik, yasadışılık vari anlamlara da gelebilmektedir.

ordudan saraya bütün işleri ele geçirdiği ortadadır. Asiller, dededen toruna zorla sürdürüttüğü görev taksimiyle ehillerini yönetir; vekilin oğlu yine vekil; askerinin oğlu yine asker; köylünün oğlu yine köylü; hizmetçinin kızı yine hizmetçidir. Cebri ve mecburi çalıştırma, mülkiyet hakkı dolayısıyla aristokratlara ve bürokratlara kölelerin emeğini dilediğince istismar etmede konfor alanı açar, ne fermanlar mutlaktır ne de kanunlar. Hükümdar, istediği anda talimatlarda değişikliğe gidebilir. Alıkoyma, şiddete, işkenceye başvurma ve katliam yapma, kölelere uygulanan yaptırımların temel tanımlarıdır. Fal yazıtları, klasik metinler ve tarihi dokümanlarda 'ceza' ifadesini doğrudan veren xing (刑) kavramı, bu yaptırım türlerinin sosyal farizadan değil siyasal farizadan kaynaklandığını, hanedana zorbalık nakşettiğinden adil olmadığını; bu yüzden modern hukuk değerleriyle bağdaşmadığını tavzih eder.

Sima Qian'ın Tarih Kayıtları, cezaları yoğun olarak efsanevi hükümdarlar dönemine ait bölümlerinde işler: *"Hükümdar Shun kanuni tecziyeleri çizerek anlattı, beş cezaya ek olarak sürgünü getirdi, resmi görevlilere kırbaç; başışlanabilir suçlara para cezası önerdi ve 'felakete uğrarsan affedileceksin, hırsızlığa meyledersen cezalandırılacaksın' dedi."*²³ O çağlarda yazı yoktur, kaideler tahriri değildir; fakat nesilden nesile şifahen aktarılabilmıştır. Metinde geçen beş cezanınsa Büyük Yu tarafından yeniden formüle edildiği bilinmektedir (Zhou, 2007). Suçun büyüklüğüyle doğru orantılı olarak ağırlaştırılan yaptırımlar caydırıcıdır, bedende daimi hasar bırakan türdendir ve sonuncusu idamdır. Klasiklerde beş cezanın kölelere uygulandığı gayet açıktır; temel dayanaksa hiyerarşidir:

"Sosyal sınıflandırma gökten gelir. Kıdem sırasında hükümdardan sonra aristokratlar, aristokratlardan sonra bürokratlar, bürokratlardan sonra yüksek rütbeliler, yüksek rütbelilerden sonra ise sıradan insanlar yer alır. Nasıl ki sıradüzen beş basamaktır, cezalar da beşe ayrılır" (Shujing, Yu Shu, 4/2). *Beş ceza tebaayı tasfiye etmek için düzenlendi: damgalama, burun kesme, ayak kesme, iğdiş ve hadım etme, infaz"* (Zhouli, Qiu Guan Sikou, 57, 77).²⁴

²³ Shiji, Wudi Benji, 15. Çin ulusunun nasyonel atası kabulündeki Huangdi (tahmini MÖ 27.yy ila 25.yy), beş hükümdar döneminin ilk lideridir. Kendisinden sonra gelenlerle birlikte efsanevi hükümdarlar olarak anılırlar. Çin felsefesinde 'üç bilge' vasıflandırmasına layık bulunanlardan Yao ile Shun bu devrin son hükümdarlarıdır ve Büyük Yu, Xia hanedanı kurucusudur. Sima Qian'ın bu yorumuna göre hükümdar Shun'un egemenliği sürecinde cezaların denetim altına alındığı anlaşılır.

²⁴ Beş ceza (wuxing五刑): mürekkeple yüz damgalama (mo墨), burun kesme (yi劓), ayak kesme (yue刖), iğdiş ve hadım etme (gong宫), infaz (dapi大辟).

Neolitik devrin kabile yaşantısından köleci rejime geçiş, bu bağlamda hanedan kültürünün dayatmacılığıyla bir arada ilerler; çünkü ceza, hükümdarların kalabalıkları kontrol aracıdır. Hiyerarşiyi 'göğün buyruğudur' diyerek ehilleri itaatkârlığa baskılayan asiller, cezalandırma yöntemlerini de aynı hükme bağlayarak bizatihi keyfiyetten kaynaklı kararlarını göğün emriymişçesine halka empoze eder. Kölelerin kendi içinde görevsel ve statüsel gruplandırılmasına benzer durum beş ceza için de geçerlidir. Resmi görevlileri, askerleri ve hizmetlileri hedef alan yaptırımlar; tüccarları, çiftçileri ve köylüleri hedef alan yaptırımlardan farklı olsa da beş cezadan hangisinin seçileceği işlenen suça göre hafifler yahut ağırlaşır. Damgalama en hafifi; infaz en ağırıdır. Damgalananlar kapı muhafızı, burnu kesilenler sınır muhafızı, ayağı kesilenler çiftlik muhafızı, hadım edilenler de sarayda oda muhafızı olarak zorla çalıştırılır (Zhouli, Qiu Guan Sikou, 84). Profesör Qiu Xigui, fal yazıtlarında sembollerle beş cezayı incelediği eserinde damgalamayı alın bölgesine oyularak dövme yapma, hadım etmeyi de kadının cinsel dürtüsünü ve üreme işlevini yok etme, erkeğinse cinsel organını kısmen ya da tamamen kesme şeklinde tanırlar (Qiu, 1992). Her bir cezanın vücuda bıraktığı zarar bakidir; lakin kamuya açık alanlarda çalıştırılanların resmi köleleri, saraya mahsus hizmetlerde çalıştırılanların özel köleleri ihtiva ettiği de atlanmamalıdır. Eziyet içerikli bu cezaların sonuncusu olan ve dünyevi yaşamı sona erdiren infaz da kendi içinde beş ayrı yöntemdedir: başı ve dört uzvu at arabasına bağlayarak vücudu ayırma, kaynar suyla yakma, kelle alma, teşhir ederek boynunu vurma ve boğarak asma.²⁵ İlk dört ceza, kölelerin statüsüne göre uygulanırken infaz, ülkenin dört bir yanında ayırım gözetmeden zalimane biçimde denir. Shang hükümdarı Tang, idam usullerini yasallaştırarak kaotik siyasetiyle tebaasını giderek korkutmuş, sürgün ve hapis müeyyideleri insan hayatına kast eden bu yaptırımların yanında sönük kalmıştır. Kendi adıyla anılagelen Tang cezaları, beş cezaya ilaveten bu dönemin köleci ve zulümcü politikasını bir kez daha kanıtlamaktadır.

Bahar Güz Kayıtları, hükümdar Tang'ın katı tekelci iktidarını şu sözlerle aydınlatır: *"Toplumun biat etmesi niyetiyle Tang cezaları*

²⁵ İnfaz yöntemlerinde fen wei zhan (分为斩) ve chelie (车裂) kafayı ve dört uzvu at arabasına bağlayarak bedenin parçalara ayrılmasıdır. Peng (烹) kaynar suyla yakma, xiaoshou (枭首) kelle alma, qishi (弃市) ahalinin önünde boynu vurma, jiao (绞) ise iple boğarak asmadır. Qin hanedanıyla (MÖ 221-207) birlikte bu yaptırımlara şeklen yeni idamlar getirilmiş; Sui hanedanı (581-618) sonrasıysa tüm infaz yöntemleri 'ölüm cezası' adı altında birleştirilmiştir.

yürürlüğe girdi.”²⁶ Keza Sima Qian, Shang yıllıklarında idama varan yaptırımlara gaddarca yeltenildiğini yazar: “soylular, durmadan homurdanan halka neticeleri haşın ve vahim olacak [yakma] cezası uyguladı.”²⁷ Burada isyanları önlemenin yanı sıra halktan tam teslimiyet istenmektedir; zira sosyo-politik düzenlemelerde memnuniyetsizlik yaşayan fertlerin şikâyetinde bulunma hakkı bile yoktur, sitem edemezler, dedikodu yapamazlar, mırıldanamazlar, cezası infazdır. Gerçekte bu infazın gizliden gizliye törenlere kurban seçme lehine gerçekleştiğini kestirmek zor olmamalıdır. Fal yazıtları uzmanı olan tarihçi Hu Houxuan, Shang hükümdarlarının bu yaptırımları öldürücü boyuta kasten taşıdığını söyler ve köleler arasından rastgele seçilerek katledilen insan sayısının on binleri geçtiğini belirtir (Hu, 1974: 57).

Bu değerlendirmeden hareketle, savımızı daha da güçlendirmek adına kadın-erkek kölelerin kurban edilme timsallerini izah etmek elzemdir. Xiaların atalarına sunduğu kurbanlar ekseriyetle hayvanlarken Shangların adağı elleri bağlanmış, bedeni yaralanmış tutsaklardır. Yin harabelerindeki sembollerden biri hükümdarın feda ettiği kişinin totemidir: yi (彝). Yi teriminin manası elleri önden veya arkadan bağlı tutsağın başı kesilerek kurban edilmesidir. Ritüel Kayıtları, bu sembolü ‘ayinde kurban aracı’ formunda açımalar (Liji, Ji Tong, 31). Bu törenlerde kanı akıtılan insan sayısının her defasında düzinelere vardığını vurgulayan filolog Zhan Yinxin, genç-yaşlı kadınların, erkeklerin, mahkûmların ve hatta vekillerin soylularca yi totemine kurban gittiğine; çünkü arkeolojik kazılarla Yin mezarlarında bulunan insan kemiklerinin geniş ölçekte başsız olduğuna değinir (Zhan, 1986: 115). Xia dönemi atalar kültü geleneğini içeriksel ve yöntemsel açıdan amacından aştıran Shanglar, köleleştirme politikasını ritüel alışkanlıkla harmanlayarak beşeri katliamın tüyler ürperten manzarasını çizer. Ne resmi köleler ne de özel köleler, hiçbir müspet imtiyaza nail olmadığı gibi yaşam ile ölüm arasındaki ince çizgide efendilerine boyun eğerek yalnızca nefes alırlar. Esasında diyebiliriz ki, ecdadın ruhuna saygı ve korku

²⁶ Chunqiu Zuozhuan, Zhaogong 6. yıl. Bahar Güz Kayıtları (Chunqiu 春秋), 13 Klasik eserleri arasında Doğu Zhou hanedanı ikinci periyodu olan İlkbahar-Sonbahar (MÖ 771-476) dönemi yıllıklarıdır. Bu metnin Zuo nüshası, kronolojik anlatım üslubuyla hükümdarların tahtta kaldığı süreyi yıl bazlı ele alır ve Zhouların evveliyatına da havi olduğundan tek başına bir klasik özelliği taşır.

²⁷ Shiji, Yin Benji, 31. Neticelerini haşın ve vahim olarak açıkladığımız ceza türü paoluo (炮烙), bir idam usulüdür. Cezalandırılan kişi kalın bir kütüğe, kazığa bağlanır, ayaklarının dibinde kömür ateşi yakılır ve o kişi yanarak can verir. Kölenin kızgın kömür üzerine yatırılıp yakıldığı ve soylulara kurban olarak sunulduğu ritüellerde de bu idam usulü yaygındır (Pu, 2007).

hisleriyle kökleşmiş merasimler Shang hükümdarlarının inisiyatifinde bambaşka yönelimlere tekâmül etmiştir. Asil kanun sülalesinden doğmayanların sosyal statüsü uyarınca 'köle' sayıldığı bu düzende vekillerin, âlimlerin ve çiftçilerin birbirlerinden mesleki ihtisasları dışında farkları yoktur. Buna paralel hizmetliler, cariyeler, hadımlar, mahkûmlar da unvandan gayrı hanedanın kullarıdır. Öyle ki kurban etme ayinlerinde her bir toplum ferdinin infaz emri verilebilmekte; devlet görevlilerine bile iltimas geçilmemektedir.

Bu takdirde Shang hanedanının özel mülkiyet düşüncesi, hizmetliler ile serfleri görevsel ayrıma iterken resmi köle-özel köle sınıflandırmasını statüsel seviyede tutar. Asilleri ehillerden üstün kılan hiyerarşi, bu bakımdan antik Çin'in siyasi ideolojisinde köleliği olanaklı hale getirir. Cezalar makul değildir; yaptırımlar insafsızdır; katliamlarsa azap vericidir. Shang hükümdarlarının örfi kuralları hiçe sayması hasebiyle zalimleştiği göz önünde bulundurulduğunda, hüküm ve mücazat standardının olağan bir hukuki adaletle yakından uzaktan dengelenmediği nettir. Örneğin en ufak bir suç, damgalama cezasıyla karşılık bulurken cezayı çeken kişinin yüzünde damgalanmanın kalıcı bırakması, caydırıcılıktan çok acımasızlıkla ilintilidir. Burnun ve ayağın kesilmesi de bir o kadar hayati fonksiyonları engelleyicidir. Normal standartlardaki yaptırımlar sürgün etme, hapse atma gibi yöntemlerde iken Shang hükümdarlarının işkence yoluna başvurması, ancak baskıcı ve dayatmacı yönetim anlayışıyla açıklanabilir. Bu denli ağır bir ceza sistemine eşlik eden mülkiyet-esaret müteakabiliyeti, sosyal tabakalaşmanın önüne geçmekte; aristokratların ve bürokratların kişiselleştirdiği bir faydacılığa dönmektedir. Toprağın da insanın da sahibi konumundaki soylular, toplumu kendilerine kul, köle edebilmiş; hak, imtiyaz, ayrıcalık vari beşeri hürriyetler tebaanın elinden alınmıştır.

Çalışmamıza girizgâh yaparken tarihçilerin Çin'de köleliğin var olup olmadığı ve hangi dönemlerle sınırlandığı hakkındaki tartışmalı görüşlerini yeniden masaya yatırırsak, Shang dönemi boyunca köleliğin izlerini saklamayan Guo Moruo ile fikir birliğine varmaktayız. Öte yandan kadim Çin tarihinin hiçbir devrinde köleliğin denenmediğini dillendiren Huang Xianfan'ın iddiasını ise çürütmekteyiz. Hükümdar Tang'ın cezalarını bir kenara koyup Tarih Kayıtları içinde hükümdar Zhou'nun gaddarlığını okuduğumuz zaman, iki katliam örneğiyle daha karşılaşıyoruz: hai (醢) ve fu (脯). Bu işkence yöntemleri parçalayarak öldürmeye emsaldir. Her ikisinde de

öldürülen kişinin etlerinin kurutulduğu, dahası yemek için üst tabakaya servis edildiği iması metinlerde mevcuttur:

“Üst rütbeli vekil Liu, kızını hükümdara sundu, uçarıklarından şikâyet edince de hükümdar öfkeyle kızı parçalara ayırdı ve etlerini babasına yolladı. Liang sülalesinden Peng Yue'yi katleden hükümdar, onun etlerini çektirip diğer beylere ikram etti” (Shiji, Yin Benji, 31; Qingbu Liezhuan, 13).

İnsanın kurban edildiği ve etinin tüketildiği yerde ritüel alışkanlığın ulaştığı bu boyut endişe ve dehşet vericidir. Şüphesiz ilkel çağlardan beri çoğu kültürde tanrılara şükran, refah ya da kıtlıktan, felaketten korunma gibi meramlarla insanların kurban seçildiği; üstelik bazen kralların bile kendi canlarından bu uğurda vazgeçtiği tarihi kaynaklarında okunabilen yaygın bir bilgidir (Campbell, 2014). Buna benzer herhangi bir tasarı, antik Çin ile; özellikle de Shang dönemindeki ritüel katliamla kıyaslanamaz. Şayet hükümdarlar gökyüzündeki ilahi kudretin koruyuculuğunu dileyseydi, gazabından korksaydı ve sakinleşmesine çaba harcasaydı, Xiaların törensel faaliyetleri süregelirdi. Yanı sıra, parçalanarak öldürülen vekil Liu'nun kızı ile Peng Yue'nin shangdi namına sunulan kurban olmadıkları da bellidir. Shang hükümdarları kendilerini yücelterek toplumu köleleştirme gayreti göstermiştir; bu nedenle kurban ayinlerinin akıl almaz akibeti ve vahameti gizlenemeyecek kadar korkutucudur.

Kazıklarda yakılan, boğulan, kafası kesilen, eti pişirilen ve muhtemelen kanından yararlanan tutsaklar²⁸, Shang hanedan yıllarında hiyerarşi temelinden köleleştirmenin deneyimlendiğine en açık delildir. Neolitik devirlerden beri benimsenen sıradüzenin Konfüçyüs öğretisine de girmesiyle Çin'de yirminci yüzyılın başına dek kıymetlendirilen hiyerarşi, köleliğin Shanglardan sonra bitmediğine işarettir. Zhoular, despot rejimi yıkıp feodal sistemi kursa da hükümdara ve asillere ayrıcalıklı konum inşa eden hiyerarşik basamaklar sistematikleşerek devamlılığını korur. Resmi köleler, işkoluna göre çalıştırılır; köylüler ve çiftçiler asillerin toprağını ekip biçer; cariyelerden hadımlara tüm özel köleler ise saraya hizmetini sürdürür. Sekiz yüz küsur senelik zamanda asil-ehil ayrımı sona ermemiş; bilakis hükümdarın merkezi idareciliğinin ayrılmazı olmuş;

²⁸ Fal yazıtlarındaki qiu (汙) sembolü, sıklıkla kurban edilen insanın kanına atıfta bulunur. Kanın içilmesine dair bilgiler net olmamakla birlikte ritüel faaliyetin gerçekleştiği alana ve sunaklara kan döküldüğü rivayetler arasındadır.

derebeyliklere bölünen topraklar köle sahiplerine dağıtılmış ve halk yine efendilerine karşı riayete zorlanmıştır (Guo, 1999). Dolayısıyla, beyliklerin birleştirilmesiyle ilk imparatorluğun kurulduğu Qin dönemi ile bu dönemin sonrasında egemenlik kuran Han hanedanı (MÖ 206-MS 220) döneminde köleliğin sona erdiği kanısında olan ve Han hükümdarlarının köleliğin bıraktığı sefaleti bertaraf ederek fertlere eşit haklar verildiğini anlatan tespitler de dayanaksızdır.²⁹

Han dönemi siyasetiyle müreffeh bir toplum yaşamı saptanmakla birlikte saltanatla bağdaşan saray kültürünün her geçen asır patrimonyal bürokrasiye sığınması, özel kölelerin sayısını arttıran etkidir.³⁰ Shangların tiranlığı terk edilmiş olsa da hizmetliler ve serfler yine mal gibi alınıp satılmış; cariyeler ve odalıklar antik çağa oranla fazlalaşmıştır. Çince'de 'arka saray' anlamına gelen, hükümdarın mahremine vurgulayan ve harem müessesini bizlere sezdiren hougong (后宫), milattan önce unvana göre ayrılan kadın-erkek saray görevlilerine milattan sonraki hanedanlarca kıdem hiyerarşisi uygulatan saray sistemidir. Bu sistem, ilerleyen dönemlerde karmaşıklaşmış, kapalı kapılar ardında iğdiş edilenlerle³¹ uygunsuz ilişkiler patlak vermiş, çok eşliliğin muhassalası itibariyle kadınların sesi yükselmiş, refikalar ritüel faaliyetlere katılmış ve lüzum halinde naipliğe soyunmuştur. İlk eşler asilzade olmasına rağmen, politikaya karışmasınlar diye hükümdarlar evlenmeye sıcak bakmamaya başlamış, hiçbir hak talep edemeyen cariyeye ve odalıklarla sarayı doldurmuşlardır. Ceza ve infaz şeklen değişse de rafa kaldırılmamış; erkeklerin çocuklukta ya da erişkinlikte hadım edilerek saray bünyesinde zorla çalıştırılması ısrarla şartlandırılmıştır. Özetle bazı taraflar, milli duyguların baskın çıkmasından mütevellit reddedici bir tutum sergilese de kurulan son hanedan Qing'e dek kölelik, Çin'de varlığını sürdürmüştür.

²⁹ Guo Moruo (1984), Qin ile Han dönemleriyle birlikte tarım, sanayi ve ticarete kölelikten kısmen vazgeçildiğini; fakat hane içi özel kölelerin hizmete devam ettiği vurgular. Benzer şekilde Batılı Sinologlar, bu dönemlerde köleleştirilen tarım işçilerinin azat edildiğini; ama savaş esirleri ile hükümlülerin zorla çalıştırılma kapsamında köleleştirilmeye devam ettiklerini yazar (Lewis, 2007: 250; Yates, 2002: 313).

³⁰ Sima Qian, Qin hanedanı düşünürü Shang Yang'ın (MÖ 390-338) reformlarını "aristokrat sülalenin tarladaki cariyeleri" adıyla kaydeder. Demek ki özel köle statüsündeki cariyeler, odalıklar ve hizmetkârlar soyluların kendilerine tahsis ettiği mülk niteliğindedir. Dahası Sima Qian, özel kölelerin yalnızca kadınlardan oluşmadığını ve hükümdarların yatak odalarında hemcinsleriyle birlikte uyduğunu da ince bir üslup ile yazar. Ayrıntılar için bkz. Shiji, Shang Jun Liezhuan ve Ning Xing Liezhuan.

³¹ Çin tarihinde hadımlık olgusu ve hadımların saraydaki görevleri hakkındaki detaylar için bkz. Görez, 2016.

SONUÇ

İlkel kabile topluluklarında, geçim kaynağı ve kazanç ortaklaşa paylaşılırken yerleşik düzene adapte olan kavimlerde, insanın insan tarafından sömürülmeye başlanmasıyla köleleştirme resmen müesseseseleşir. İlk kez hangi coğrafi bölgede görüldüğü hakkında bilimsel çalışmalar kesin malumat vermese de Asur, Babil ve Mısır uygarlıklarında, yüzyıllar sonra şehir devletleri kuran Roma ve Yunan imparatorluklarında köleliğin gelişimindeki nedensellik benzerlik gösterir; borçlar, savaşlar, inşaatlar, ticari pazarlıklar gibi. Kısmi de olsa efendilerince lütfedilen hakları vardır; evlenebilirler, azat edilebilirler ve hürleşebilirler. Çin'de yazılı tarihe imza atan Shangların toplumu köleleştirmedeki temel dayanağı ise, diğer uygarlıklarda tespit edilen nedensellikten farklıdır. Aristokrat ve bürokrat zümre, asil kandan gelmeyenlerin köle statüsünde doğduğu inanışıyla tüm fertleri kendilerine kul sayar. Modern siyasi dilde bakanın karşılığı vekiller, eğitimcinin karşılığı âlimler ve daha pek çok meslek erbabının unvanı uğraşısıyla ilgili olup hiyerarşinin asil-ehil ayırımında ehil sınıftadırlar. Onlar, efendilerine mutlak itaate baskılanan, asillerin emrinde zorla çalıştırılan basit birer mülktürler. Çin'den batıya gidildikçe gözlem yapılabilen '*kölenin azadı*' olgusuna Shanglarda rastlanmaz. Hürler, yarı hürler, köleler formunda bir dağılım da bulunmaz; bireyler ya hürdür ya da köledir. Çünkü dağıtıcı ve denkleştirici adaletle uyuşmayan hukuki yaptırımlara tabii cezai koşullar, infaz yöntemleri ve insanın kurban edildiği ritüeller had safhadadır. Soylularla eşit haklara sahip olmayan halk, sosyal tabakalaşma sonucu görevsel bağlamdan hizmetliler ve serfler; statüsel bağlamdan da resmi köleler ve özel köleler sınıflandırmasındadır.

Edindiğimiz bulgular ışığında, hiyerarşik örgütlenme esas alınarak bu dönemde denenen köleliğin başlıca sebebinin Shang hükümdarlarının semavi alana ilişkilendirdiği ilahi kudretle kendilerini eş tutmaları olduğu sonucuna varılmıştır. Önceleri ata ruhların göğe yükselişiyle hürmet edasında gerçekleşen merasimler, bilgeliğin ve erdemliliğin önemiyle alakalıyken altı asırlık Shang hükümlerinin boyunca hakiki gayesini yitirerek soylu kesimin zevk yuvasına dönüşür. Gerek fal yazıtları gerek klasik metinler gerekse tarihi belgeler, saray azalarının ritüel ve tören usullerinde değişikliğe gittiğini, tebaayı hakir gördüğünü, üstüne üstlük kölelere işkence ettiğini ispatlar. Zaten ataerkillik kadının saygınlığını bitiren bir

hâkimiyet biçimidir. Buna patrimonyallık eklendiğinde yurttaşların kadın-erkek bakılmaksızın mütemadi hizmete boyun eğdirilmesi, köleleştirmenin asla yok sayılamayacağını savlamamızı muktedir kılar. Bir ihtimal başlangıçta, avcı-toplayıcılıktan tarım ile hayvancılığa atılan adımlar, idari ve iktisadi kalkınmada kas gücü gereksinimini hissettirmiş; külfetli işlerde köleler kullanılmak istenmiş olabilir. Fakat Shang hükümdarlarının asil kanı sözgelimi yüce farzındaki tasavvuru, kendi soyundan başka herkesin köle mertebesinden çıkamayacağını savunur niteliktedir. Sıradüzenle belirlenen rütbe ve mevki, çalışma potansiyeli vaadindeyken dünyevi ötesiyle kurulan mistik bağ, ülke liderini neredeyse ilahlaştırdığından halkı hükümdarın kulu varsayar. Köleleri yaşatan da öldüren de hükümdarın buyruklarıdır; ama tebaa, buyrukların gökten geldiğine inandırıldığından dolayı hiçbir surette isyankâr olamaz ve hanedana itaatkâr kalmaya mahkûmdur. Nihayetinde Shangların bu hodpesent ve müstebit zihniyeti, tanrıculığı oynayarak '*yöneten de benim, katleden de benim*' çıkarımı yaptırabildiğinden sosyolojik altyapı, toplumsal tabakalaşma neticesinde yaygınlaşan köleleştirmenin ilerisine gitmekte ve toplumu hanedana karşı kullaştırmaktadır.

Kaynakça

Bahar Güz Yıllıkları Zuo Nüshası Notları/Chunqiu Zuozhuan Zhu春秋左传注 (2018), Yang Bojun (ed), Zhonghua Shuju, Beijing.

Belgeler Klasığı Koleksiyonu/ Shujing Jichuan书经集传 (2018), Zhongguo Shudian, Beijing.

CAMPBELL, Roderick (2014), Violence and Civilization: Studies of Social Violence in History and Prehistory, Oxbow Books, Oxford.

CHEN, Minzhen 陈民镇 (2017), "Köle Toplum Tartışması-Çin'in Köle Toplum Aşamaları Üzerine Çekişmeleri Yeniden Değerlendirme/Nuli Shehui Zhi Bian-Chongshen Zhongguo Nuli Shehui Jeiduan Lunzheng奴隶社会之辩 - 重审中国奴隶社会阶段论争", Tarih Araştırmaları/ Lishi Yanjiu 历史研究, Sayı 1 期, s. 159-178.

Erya 尔雅 (2015), Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, Beijing.

EVERETT, Susanne (2014), History of Slavery, Chartwell Books, New York.

GÖREZ, Feyza (2016), "Üçüncü Cinsiyetin Dünyası: Çinli Hadımlar", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Sayı 3(6), s. 76-86.

GUO, Moruo 郭沫若 (1984), Kölelik Çağı/ Nuli Zhi Shidai 奴隶制时代, Renmin Chubanshe, Beijing.

GUO, Xiaoling 郭小玲 (1999), "Antik Dünyada Kölelik ve Modern İnsan Yorumlamaları/Gudai Shijie Nuli Zhi He Jin Xiandai Ren de Quanshi 古代世界的奴隶制和近现代人的诠释", Dünya Tarihi/ Shijie Lishi 世界历史, Sayı 6 期, s. 85-99.

HUANG, Xianfan 黄现璠 (1950), Çin'in Yin Dönemi Sosyal Tarihi/ Zhongguo Yindai Shehui Shi 中国殷代社会史, Guangxi Daxue Qianyin, Guilin.

HU, Houxuan 胡厚宣 (1974), "Çin Köle Toplumunda İnsan İşkenceleri ve İnsan Kurbanlar/ Zhongguo Nuli Shehui De Renxun He Renji 中国奴隶社会的人殉和人祭", Kültürel Kalıntılar/Wenwu 文物, Sayı 8 期, s. 55-67.

JOHNS, Claude H.W. (2016), Babylonian and Assyrian Law, Contracts and Letters, Palala Press, Wisconsin.

LEWIS, Mark Edward (2007), The Early Chinese Empires: Qin and Han, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.

LUO, Kaiyu 罗开玉 (2009), Qin, Han ve Üç Hanedan Dönemlerinde Köleler: Chengdu Örneği/Qin Han Sanguo Shiqi De Nuli-Yi Chengdu Wei Li 秦汉三国时期的奴隶—以成都为例, Chengdu Üniversitesi Dergisi/Chengdu Daxue Xuebao 成都大学学报, Sayı 6 期, s. 9-18.

MARX, Karl, ENGELS, Frederick, The Communist Manifesto, International Publishers Co., New York.

PATTERSON, Orlando (1982), Slavery and Social Death: A Comparative Study, Harvard University Press, Cambridge.

PU, Jingyan 蒲静琰 (2007), Doğal Ölüm Yok: Antik Çin'de İşkence/ Bu De Hao Si - Zhongguo Gudai Kuxing 不得好死 - 中国古代酷刑, Yizhan Wenhua, Taipei.

QIU, Guozhen 邱国珍 (2005), "Halk Kültürü ve Kadımların Sosyal Statüsü - Kadın Örnek Olduğunda Minsu Wenhua Yu Nüxing Shehui Diwei - Yi Shezu Nüxing Wei Li 民俗文化与女性社会地位-

以畚族女性为例” ,Folklor Araştırmaları/Minsu Yanjiu 民俗研究, Sayı 4期, s. 41-49.

QIU, Xigui 裘锡圭 (1992), Antik Çin Paleografisi Koleksiyonu/Guwenzi Lunji 古文字论集, Zhonghua Shuju, Beijing.

Ritüel Kayıtları/ Liji 礼记 (2017), Hu Pingsheng (ed.), Zhonghua Shuju, Beijing.

SERTDEMİR, İlknur (2023), “Çin Klasiği Ritüel Kayıtları'na Göre Antik Çin'de Kadının Toplumsal Statüsü”, Edebiyat ve İnsan(lık) içinde, s. 237-258, Funda Kızılar Emer & İnci Aras (ed), Nisan Kitabevi, Eskişehir.

SERTDEMİR, İlknur (2021), “Antik Çin'de Geleneksel İnanışlar ve Sosyokültürel Sisteme Etkileri”, 3. Uluslararası Kültür, Sanat ve Edebiyat Kongresi Bildiriler Kitabı, 8 Ekim 2021, Haz. Cavit Polat ve Abdullah Gümüş, UKSEK Yayınları, Ankara, s. 2-14.

SHA, Wenhan 沙文汉 (1984), Çin'deki Kölelik Sistemi Hakkında/ Zhongguo Nuli Zhidu Tantaoyao 中国奴隶制度探讨, Shanghai Shehui Kexue Chubanshe, Shanghai.

Shuowen Jiezi 说文解字 (2018), Chen Yiru (ed.). Yanjiu Chubanshe, Beijing.

SIMA, Qian 司马迁 (2014), Tarih Kayıtları/ Shiji 史记, Wang Yunwu (ed), Chongwen Shuju, Taipei.

Şiirler Klasiği/ Shijing 诗经 (2018). Luo Yuming (ed.), Sanqin Chubanshe, Xi'An.

WATSON, James L. (1980), Asian and African Systems of Slavery, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

XIAO, Gongquan 萧公权 (1998), Çin'in Siyasi Düşünce Tarihi / Zhongguo Zhengzhi Sixian Shi 中国政治思想史, Liaoning Jiaoyu Chubanshe, Liaoning.

XIE, Xiangyun (2021), “The Development Process of Human History: Guo Moruo's Historical Thoughts”, Voice of the Publisher, Sayı 7, s. 56-62.

YATES, Robin D. S. (2002), “Slavery in China: A Socio-cultural Approach”, Journal of East Asian Archaeology, Vol 3, s. 283-331.

YU, Xingwu 于省吾 (1996), *Fal Yazıtları Karakter Yorumlaması/Jiaguwenzi Gulin* 甲骨文字诂林, Zhonghua Shuju, Beijing.

ZHAN, Yinxin 詹鄞鑫 (1986), "Fal Yazıtlarındaki Yi Kavramının İzahı/ Shi Jiaguwen Yi Zi 释甲骨文彝字, Pekin Üniversitesi Dergisi/Beijing Daxue Xuebao 北京大学学报, Sayı 23/2期, s. 116-123.

ZHOU, Dongping 周东平 (2007), *Çin Hukuku Tarihi/ Zhongguo Fazhi Shi* 中国法制史, Xiamen Daxue Chubanshe, Xiamen.

Zhou Törenleri/ Zhouli 周礼 (2019), Jiangsu Renmin Chubanshe, Nanjing.